

Bans, aigües i drets de propietat en el segle XIX

Lluís Serrano Jiménez

IRH, Universitat de Girona

Resum

El present article examina els mecanismes de defensa, definició i delimitació, dels drets de propietat de l'aigua a Catalunya, en el període de 1800 a 1835. D'aquesta manera, a través dels memorials dels bans de la Reial Audiència coneixem, d'una banda, la vindicació dels interessos agraris, en un moment d'expansió i consolidació de regadius. I de l'altra, la lluita pels drets d'aigües per a ús hidràulic i activitats com la pesca, que es presentava com a privativa i exclosa per a qualsevol que no gaudís del domini útil. El ban esdevingué l'eina de l'individualisme agrari per imposar el tancament de terres i resoldre conflictes com el de l'estany de Sils.

Paraules clau: ban, aigua, Antic Règim, drets de propietat, Catalunya, *hurtar y usurpar aguas*.

Abstract

The article examines the mechanisms of defence, definition and delimitation of water property rights in Catalonia in the 1800–1835 period. Thus, using the memorials of the Royal Court bans, we know, in one hand, the vindication of landed interest, at a time of consolidation and expansion of irrigated land. In the other hand, we also know the struggle for water rights and water using activities, such as fishing, whose rights were presented as privative and excluded anyone who did not enjoy the direct dominium. The ban became the tool of agrarian individualists in order to enforce the enclosures and solve conflicts such as that of Sils' lake.

Keywords: ban, water, ancient regime, property rights, Catalonia, *hurtar y usurpar aguas*.

* (lluis.serrano@udg.edu). S'emmarca en el Projecte d'Investigació: «Dinámicas sociales y cambio histórico en sociedades rurales: el análisis de los grupos y las desigualdades sociales» (HAR2008-02960/HIST), i forma part del Grup de Recerca d'Història de les societats rurals.
Rebut: 10 de febrer de 2011. Avaluació: 4 d'agost de 2011. Versió definitiva: 12 de desembre de 2011.

En el procés de construcció de nous drets de propietat, iniciat amb molta força vers la segona meitat del segle XVIII,¹ també podem detectar-hi la preocupació per preservar els drets privatis i excloure dels usos de l'aigua a tercers. Una de les vies legals per resoldre aquesta problemàtica, citant el domini i els títols, fou la sol·licitud d'un ban a la Reial Audiència. Aquest tribunal comissionava les autoritats inferiors com a garants de l'execució de l'ordre judicial, signada pel capità general. Aquests comissionats solien ser els batlles i els responsables de l'administració de la monarquia borbònica com a alcaldes majors i, excepcionalment, corregidors.

Demandar un ban per resoldre conflictes vinculats a la senyoria de la terra —així com els derivats de la lluita per l'aigua— constituïa un recurs ràpid i efectiu, com a mínim per penalitzar econòmicament i social el contraventor. En la majoria d'ocasions, «hurtar y usurpar aguas» és un més dels greuges soferts i exposats pels sol·licitants en els memorials, lligats a l'ús de l'agricultura i el domini de la terra. En altres exemples, es demana un ban expressament per a problemes relacionats amb la utilització de recs o séquies i vinculats a establiments «de drets de Aygua» per a un molí o indústria hidràulica. Les expressions per referir-se a aquest assumpte són molt diverses i eloqüents. Tenim exemples com: «cambiar el surco de las aguas, tapándole los arroyos del riego e impidiendo el curso de sus aguas, inclinar las aguas de sus tierras a las del exponente, o varios particulares les inquietan y perturban querer valerse de las mismas aguas sin tener para ello el menor título...»

El fonament de la comunicació és l'estudi de les sèries documentals «Firmarum et obligationem» de la Reial Audiència de Catalunya, amb dipòsit a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de 1800 a 1835. Cal dir que existeixen buits documentals de diversos anys. Es mostren dades —també geogràfiques— que permeten tenir una visió més acurada del fenomen i, en especial, de la defensa dels drets de l'aigua davant els conflictes pel seu ús en el context de processos dialèctics de pràctiques de propietat i de relacions socials problemàtiques.

Drets d'aigua: context jurídic i social

Els drets d'aigua dels països occidentals entronquen amb el dret romà, en el qual l'«aqua profluens», l'aigua corrent, la que flueix, era considerada com a «res communis» i «res publica», cosa comuna i pública.² Així mateix, en el segle XII, el conegut usatge 72, anomenat «Ley Stratae», reconeixia que les «ayguas corrents, e fons vivas» i altres béns eren de les autoritats senyoriales, però no per tenir-les en alou, sinó per a l'ús i l'aprofitament dels pobles sense obstacles ni contradiccions.³ Així, doncs, els senyors podien cedir l'empru de les aigües a canvi d'un cens,⁴ i, per tant, les aigües es consideraven una regalía menor i ningú no les podia

1. Bosch, Congost i Gifre (1999: 299-328). Darrerament la línia d'investigació plantejada per aquests autors ha estat seguida per Peller (2003) i Congost (2000).

2. Pérez (1993: 23).

3. «Stradas, e vias publicas, e ayguas corrents, e Fons vivas, Prats e Pasturas, Selvas, Garrigas, e Rocas qui son fundadas en aquesta Terra, son de las Potestats, no que no hajan per alou, ne ho tengan en domini, mas que tots temps sien en empru de lurs Pobles, sens tot contrast, ne sens servici sabut». Bastardas (1984: 106) i Congost (2007: 230).

4. Gifre (1994: 22).

utilitzar sinó en virtut d'un establiment reial, senyorial o de la institució que en tingués el domini.⁵

El jurista Manuel Sisternes, fiscal de la Reial Audiència,⁶ fent proselitisme de l'individualisme agrari, el 1784 deixà publicat que el senyor dominical a qui li naixia aigua en terres pròpies tenia la facultat de fer-ne els usos que volgués i només eren «abrevadores comunes aquellos que nacen, ó pasan por tierras valdías o concegiles».⁷ La *Novísima recopilación*, editada el 1805, recollia, entre altres, que els corregidors havien d'informar, individualment i relacionant-se amb «personas inteligentes y prácticas», de les qualitats de les terres, muntanyes, boscos i els rius que es poguessin «comunicar, engrosar y hacerles navegables, á qué costa y qué utilidades podrán resultar de ejecutarlo, en dónde se podrá y convendrá hacer nuevas acequias útiles para el regadío de las tierras, fabricar molinos ó batanes, en qué estado se hallan los puentes y los que convendrá reparar ó construir de nuevo».⁸

El règim de disposició, ús i dret d'aigües de Catalunya fou el mateix que s'establia sobre les terres. Els senyors territorials i jurisdiccionals les podien concedir a través d'un contracte emfiteutic o un privilegi. La possessió d'aigües es caracteritzà per la divisió de dominis,⁹ la superposició de drets i l'accés lliure per a les pràctiques d'aprofitament comunal. Així, la preeminència o domini eminent del rei, en molts indrets de Catalunya, quedà clara com a administrador, vigilant i autoritzant. Les aigües podien ser objecte de donació, cessió o venda a títol de dret privat de senyors seculars i eclesiàstics que adquirien plena capacitat de decisió sobre les aigües.¹⁰ D'aquesta manera i a través de l'emfiteusi s'ampliaren els drets privatius d'ús.

Sabem que en el segle XVIII, en paraules de Vilar, es visqué una autèntica «febre de l'aigua».¹¹ El rei fou el més gran concessionari de drets d'aigües. Vilar, utilitzant els registres del «Real Patrimonio», comptabilitzà unes 1.554 concessions entre 1723 i 1808, per estendre i fomentar el regadiu. Així, doncs, fou un fenomen generalitzat i individualista, però desigual en el territori. La zona on se'n registraren més fou la perifèria de Barcelona, el pla, la Marina i el Vallès, conques interiors i regió de Girona amb una menor presència a la Catalunya seca. Aquesta geografia en dibuixa una de molt similar, com veurem, a les sol·licituds de ban relacionades amb l'aigua.

Geografia d'un fenomen

L'àrea de Catalunya amb major nombre de referències comptabilitzades és, a grans trets, la mateixa que la dibuixada per la demanda de bans a la Reial Audiència, amb una particularitat que, les que fan referència a les infraccions i conductes d'aigua, dibuixen les principals conques hidrogràfiques del Principat. Així, doncs, tenim presència de problemes derivats per l'ús

5. Pau (2003: 75).

6. Vegeu: Lluch (1976: 695-706).

7. Sisternes (1993 [1784]: 43 i 44).

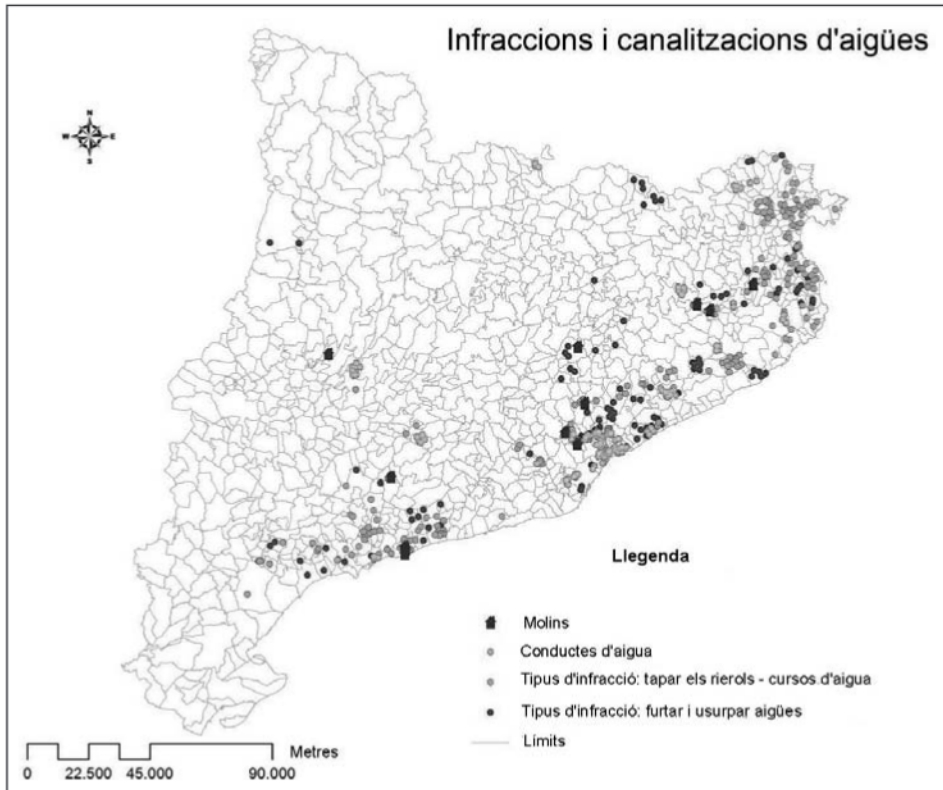
8. *Novísima recopilación de las leyes de España*. lib. 7, tit. 11, Ley 27, cap. 3. D. Carlos III en 15 de mayo de 1788.

9. Maluquer de Motes (1990: 313-319).

10. Pau (2003: 100).

11. Vilar (1968: 259-317).

de l'aigua a la regió de Girona, l'àrea perifèrica de Barcelona, el Penedès i el camp de Tarragona. En aquestes zones tenim la concentració més gran de sol·licituds de ban per les tensions socials i hi resseguim corrents i cursos d'aigua i rius d'una certa importància, com poden ser el Ter, el Fluvià, la Muga, la Tordera, el Besòs, el Llobregat i el Francolí, entre molts altres. El que es desprèn és l'emergència, la notícia i la rellevància de l'aprofitament dels rius i els cabals secundaris i més modestos, molts condicionats per la climatologia mediterrània amb una irregularitat estacional en el règim de pluges. D'un total de 671 bans escritats, en tenim 106, un 15,8%, que en el memorial de greuges soferts fan explícita alguna referència a la conflictivitat de l'aigua. Entre els demandants tenim una àmplia majoria de pagesos i pagesos hisendats, una categoria social que emergeix com a abanderada de l'individualisme agrari a Catalunya. Tanmateix, queden reflectides àmplies zones de cultiu d'hortes en un moment d'expansió i consolidació de transformacions agràries.

Aigua, memorials i conflictes

Els senyors dominicals, útils o directes, utilitzaren el ban, emès per l'autoritat pública o reial, per reivindicar, enfortir i fer prevaldre els drets privats a través d'una negació implícita dels drets i usos col·lectius. Un ban ordenava i imposava uns determinats usos socials vers els recursos naturals i feia públic i legitimava l'ús privat de la terra o de l'aigua. Ens trobem davant d'un procés històric de construcció d'uns drets de propietat més excoents, en una dialèctica cultural que culminà en noves relacions socials.

Els interessats, bàsicament senyors útils, en nom propi, o a través d'un procurador o advocat, es dirigien al tribunal de la Reial Audiència i presentaven una sol·licitud, que prenia el nom de *memorial*.¹² En aquesta memòria s'explicaven els detalls dels greuges soferts i, acabada l'exposició, es demanava que el ban dictés que ningú pogués entrar a la finca o finques en qüestió, que podien ser unes quantes i en diversos llocs, sota la imposició d'una pena pecuniària. En aquest sentit cal dir que el mas, la unitat d'explotació agrària de la Catalunya vella, és, en la majoria de casos, l'objecte de l'acotament. Els arrendataris o masovers prenen una importància cabdal per la tasca de guàrdia i custòdia d'uns béns i recursos que els eren propers i que entraven en contradicció amb determinats usos i pràctiques d'altres. En el fenomen, de gran complexitat, hi podem llegir certes fidelitats, interessos i situacions diverses. Entre les denúncies més comunes en aquestes relacions trobem les de pastures de ramats i bestiar, recollir fruits, fer llenya als boscos i, en menor mesura però amb una presència remarkable, desviaments d'aigües, séquies, recs i rius.¹³ A banda de les relacionades i derivades de l'activitat agrícola i ramadera, són especialment interessants les referències a les activitats de caça i pesca que es detecten a la documentació, així com les pròpiament recol·lectores.

Els memorials dels bans són una font per llegir quines eren les preocupacions, les infraccions i els conflictes en el camp català de l'Antic Règim. En aquests textos, es pot prendre el pols d'aquests enfrontaments per l'ús dels recursos naturals, la riquesa i motor bàsic d'una economia fonamentada en la producció agrària i forestal. Aquestes redaccions, no totes igual de refinades, ens ofereixen la mirada dels denunciants que detallen els danys soferts i les problemàtiques relacionades amb la confrontació, l'ordre públic, la violència i les amenaces.

Si ens atenem als memorials de greuges relacionats amb l'ús i la possessió de l'aigua trobaríem, *grosso modo*, tres supòsits generals: el desviament d'aigües per a l'extracció per a benefici propi i exclusió de qui n'és titular de l'ús; el desviament d'aigües que desaigien i produeixen danys en una finca veïna; i la destrucció de recs i canalitzacions pel pas de ramats sense finalitat expressa de prendre'n les aigües. Referent a les aigües estancades en els registres tenim l'exemple de dues interessants referències de la problemàtica de la dessecació dels estanys de Sils. Així, doncs, els textos dels memorials són una finestra que ens permet copsar quins i quants conflictes existeixen i la seva qualitat, sigui per la definició i l'ordenament del dany com per la tècnica o la qualitat literària de l'autor del text. Tenen l'avantatge, a més, que reflecteixen casos en què els establiments d'aigües no els havia concedit el rei.

12. Davant la Intendència prenia el nom de «súplica». L'Audiència fou l'emissora exclusiva de bans a partir de 1771. Pellicer (2007: 251).

13. Pellicer apunta que en cap cas era admissible causar danys en els béns aliens i, en el cas de produir-se, la llei i el costum establien la obligació de pagar els desperfectes. Així mateix a Congost (1999: 78-79).

Conflictes: agricultura, indústria i ramaderia

En un memorial de Pablo Hivern, un «labrador» de la parròquia de Sant Jaume de Domenys, en el corregiment de Vilafranca del Penedès, consta que en la seva heretat, al veïnat de Quadra de la Torregassa, patia la introducció de «ganados, desvío de aguas, lavado a un lavadero del suplicante, hurtan hortalisas, haciendo caminos nuevos e inusitados, robando y damnificando las mieses, leñas y frutos, cortando árboles».¹⁴

Pablo Moragas, «labrador» de Terrassa conjuntament amb Vicente, el seu fill, senyor útil del mas Moragues a Sant Vicenç de Jonqueres a Terrassa i part a la parròquia de Sant Julià d'Altura i Castellar de Sabadell, i com a marit i usufructuari de Josefa Pomagí per l'heretat Pomagí a Sabadell, presentà memòria en la qual reconeixia que les terres estaven lliures de qual-sevol servitud excepte per als hereus de Juan Bautista Folch, precisament «para la conducción de las aguas de su molino». A més, patia els danys de persones «sin titulo ni causa alguna» que entraven «furtivamente» i, a l'heretat Pogamí, entraven «violentamente» a «dicha pieza hortiva a la orilla de la Riera de Ripoll trastornando la sanja que los exponentes han hecho para su resguardo al objeto de pasar con caballerias, a fin de provocarle riña y alboroto».¹⁵

Un cas remarcable és el del rec d'Altafulla. Tomàs Vives i Plana,¹⁶ hisendat d'Altafulla i resident a Tarragona, protagonista de tres sol·licituds de ban entre els anys 1800 i 1803,¹⁷ encapçalà la demanda d'un ban al setembre de 1800. El notari de Tarragona Francisco Bosch, ciutadà honrat de Barcelona, actuà com a apoderat dels «labradores» Tomàs Vives, Ramon Gatell i Josep Plana; i dels comerciants Joseph Pijoan i Juan Plana, tots d'Altafulla. A la demanda s'hi sumava Juan Escaxe, «cuyo poder también se acompaña». Tots ells eren «dueños y propietarios de la Asequia o Rech nombrado Rech de Gayà que discurre de la Riera de Altafulla» i usaven tot el «derecho de las aguas que contiene la referida Asequia o rech, privativamente». Però, davant d'aquest fet, altres veïns i particulars els hi entraven bestiar i, a més, «inquietan y perturban queriendo valerse de las mismas aguas sin tener para ello el menor titulo atorgándose de una facultad que no les es concedida». I per evitar tots els excessos descrits sol·licitaven un ban, que els va ser concedit al març de 1801, perquè «qualquier persona de qualquier clase y condición que de ningún modo se atreva a valerse de las aguas de la referida asequia».¹⁸ En aquesta zona detectem l'existència de diversos molins hidràulics¹⁹ i una gran activitat agrícola d'intensificació de cultius de regadiu, gràcies a la construcció de la séquia de Gaià per a l'abastament d'hortes.²⁰

14. ACA. Reial Audiencia (R.A). «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 107r-108v, 17 gener 1801.

15. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 112v-115r, 9 gener 1801.

16. Tomàs Vives Plana (Altafulla 1764 – Tarragona 1825), fill del negociant Tomàs Vives i Maria Plana, es doctorà en Dret a la Universitat de Cervera. El 1788 es casà amb Maria Antònia Gavella, filla del notari tarragoní Eudald Gavella, fet que el traslladà a Tarragona, on s'integrà amb el grup dirigent de la ciutat i tingué, més endavant, cert protagonisme polític en el govern del corregiment i la ciutat. Rovira (1988: 27-38).

17. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 30v-31v, 17 juny 1800; i f. 534r-535r, 19 novembre 1803.

18. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 117v, 13 març 1801.

19. Blanch (2009: 65-82).

20. Tomàs Vives, el juny de 1792, aconseguí de Francesc Armanyà –arquebisbe de Tarragona– la concessió en emfiteusi de l'aigua del Gaià un cop utilitzada per un molí del marquès de Tamarit. Amb els socis d'Altafulla, però amb una posició preminent, construí la séquia de Gaià (coneguda com la Mineta) que el 1795 permeté convertir en regadiu un gran nombre de jornals de terra entre Altafulla i Tamarit. Rovira (1987: 10-12).

En el mateix sentit i per a la mateixa geografia tenim registrat un ban del marquès de Tamarit, senyor jurisdiccional de diversos indrets del corregiment de Tarragona, com la baronia d'Altafulla. Posseïa diverses heretats i peces de terra «con algunos molinos en los términos de las villas y lugares de Altafulla, Ferrán, Tamarit, Riera, la Nou, Ardenya, Molinás, Reus, Canonja, Morell, la pobreta y Botarell y término de Semma».²¹ Entre altres greuges es queixava del desviament d'aigües, eufemisme o equivalència d'usurpació o robatori.

L'excés d'aigua i humitat podia malmetre els conreus i les collites, així com els danys propis d'erosió per la circulació i l'evacuació d'aigua de terres fèrtils. Jaume Ramis de Milans, un ciutadà honorat de Barcelona de Sant Celoni amb masos i terres en diverses parròquies del corregiment de Mataró, demanà un ban el març de 1801 en una sol·licitud en la qual es lamentava, entre altres greuges, del de «inclinare las aguas de sus tierras a las del exponente».²²

Els dos supòsits més citats dels bans registrats són: el desviament d'aigües, que es podia aconseguir de diverses maneres, i que principalment tenia la finalitat o significat de l'expressió «hurtar o usurpar aguas», tot i que el desviament no necessàriament significava emportar-se o aprofitar-se de l'aigua de l'altre; i l'impediment de circulació del doll d'aigua, que podia ser provocat per un canvi d'orientació, la destrucció provocada per altri o la destrossa i obstrucció per la circulació del bestiar. Sobre aquests dos supòsits tenim nombrosos exemples. Joseph Guardia Mercader, comerciant de Reus i amb diverses peces de terra a Reus i Montblanc, experimentava, segons el memorial, danys molt greus com l'entrada de ramats, el tall d'arbres per a usos domèstics i per vendre llenya «llevándose a cargas y a faxos», camins nous, entrada de caçadors «que con una multitud de perros se meten por los sembrados y viñas», i a més «tapándole los arroyos del riego e impidiendo el curso de sus aguas».²³

Les universitats podien sol·licitar bans en defensa dels usos comunals davant altres pobles i particulars, però es registren casos en els quals s'utilitzà la força d'una corporació per demanar un edicte que protegís, prohibís i declarés acotades les terres particulars. Aquest és l'exemple de l'Ajuntament i els regidors de Sant Jordi Desvalls, que el 1802 van elevar una demanda de ban per «partidas particulares». Aquest cas és interessant perquè es tracta d'un exemple de repartiment dels comuns entre veïns de la parròquia perquè per «fuerza de órdenes superiores se repartieron [no diu quan] a los particulares del mencionado castillo las piezas de tierra que comprehenden las partidas llamadas comunmente lo Bartiagà, feixas novas, lo bosch y Remolins». Aquestes terres ara es veïen envaïdes per alguns veïns de Sant Jordi i per individus del veïnat de Sobiranigues, Cervià de Ter i «otros pueblos comarcanos». Aquests atemptaven contra les terres en forma d'introducció de ramats, tallar llenya, robar fruits i «cambiar el surco de las aguas», a més de cometre «otros atentados en notable ofensa del sagrado derecho de propiedad».²⁴ A les oligarquies rurals, amb l'excusa d'eixugar els deutes i des del control dels ajuntaments, en moltes ocasions i través d'establiments emfitèutics, les trobem actuant en benefici propi en contra dels béns comunals i usos col·lectius, i en aquest cas també prenen el control de les aigües.²⁵

21. ACA. RA. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 37v-38r, 5 maig 1800.

22. ACA. RA. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 127r-129r, 19 març 1801.

23. ACA. RA. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 130br-131v, 12 març 1801.

24. ACA. RA. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 419r-420r, 4 maig 1802.

25. Badosa (1990: 51-66), i (1984:149-161); i Bosch, Congost i Gifre (1996: 123-149).

La «partida d'en Jover» a la ciutat de Tarragona va ser objecte de petició conjunta de ban pel perjudici que rebien els seus propietaris als conductes d'aigua que venien d'una mina i servien per regar les respectives terres. El procurador Vicente Vallespi deixava clar que els seus «principales, por sus justos y legítimos títulos, se hallan todos juntos ser dueños y poseedores de la agua que discurre por la mina y sus conductos» i que eren molestats per diferents particulars «asi de dia como de noche que no contentos de quitarles la agua para regar sus tierras, abrevar sus ganados y otros usos y lo que es mas que destruien los conductos de susodicha mina».²⁶

En el veïnat de les Ventoses a Preixens (la Noguera) –corregiment de Cervera–, Francisco Codina Jordana, un «labrador» de la Quadra de Galí de la parròquia de Sant Martí de Sesgueioles, hi tenia situada una «heredad con su molino de [h]arina» i denunciava que li passaven a peu, amb carros i bèsties de càrrega, burros i muls, les «azemilas», a més d'entrar ramats, i feien malbé les vinyes i els arbres fruiters «como también en romperme la azequia del referido molino malvaratando la agua, de la soy enteramente dueño y no pudiéndolos contener la vigilancia de los colonos».²⁷

La pesca

La pesca i el dret als aprofitaments dels recursos naturals més immediats²⁸ podien representar un complement alimentari a la dieta dels habitants dels diferents indrets, a més d'un hàbit cultural d'ordre important i exemple de pluriactivitat agrària.²⁹ Juan Urgell, «labrador» de Calafell en el corregiment de Tarragona, entre les seves possessions citava un estany «que tiene en medio de la tierra» en el territori de la Quadra de Cunit i, «particularment a l'estiu», li entraven amb animals o sense ells, per «hurtar los yumeos [*sic*] y espadella, vulgo boga, que se cria en dicho, revolviendo al efecto las aguas ocasionando un factor pastifero e inaguantable en notorio perjuicio de la salva de los circumvecinos».³⁰ Aquest és un excel·lent exemple per il·lustrar un conflicte paral·lel, el del dret a les activitats caçadores i recol·lectores, unes pràctiques relacionades amb les mateixes àrees d'activitats pròpiament agràries i ramaderes.

En aquest sentit, però d'una manera més explícita, ho fa constar Ignacio Maria Copons, el marquès de la Manresana, domiciliat a Barcelona i amb terres afectades per incursions a Sant Andreu de Palomar i, especialment, a Viladecans. En aquest terme i dins dels límits del corregiment de Barcelona, al costat del riu Llobregat hi tenia el «derecho privativo de pescar en el

26. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 - 4t, f 34r, 16 maig 1804.

27. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 - 4t, f 148r, 15 maig 1805.

28. Tenim diverses referències de la pesca als estanys de Castelló d'Empúries, per als segles XVII i XVIII, i documentada des del segle X. Així mateix la pesca fou una font de rendes per als comtes d'Empúries, Colls (2007: 362); i una activitat estesa i d'importància en molts dels estanys empordanesos com el de Siurana abans de la seva dessecació, Romagosa (2009, 82-83); per a l'estany d'Ullastret tenim constància que «se cria mucha pesca y caza», Madoz (1847: 451); i d'una acta d'arrendament dels drets de pesca el 1850, Saguer (2007: 400).

29. Les connexions i relacions entre la població i l'ecosistema han estat estudiades per a la pesca en l'àmbit marítim de l'Empordà. Alegret (2006: 27-47); Garrido, Pérez, Alegret i Darnaculleta (2010).

30. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 - 4t, f. 214r, 10 abril 1806.

estanque de Remolar»,³¹ unes propietats i drets que algunes persones han «intentando [...] entrometerse y causar notables perjuicios a esta parte».³²

Els drets de pesca eren inclosos i protegits, estaven conceptualitzats en l'ampli espectre dels drets de propietat que, contínuament, els senyors dominicals útils o directes defineixen en els memorials dels bans. Així hi trobem la voluntat de prohibir a qualsevol persona, sigui quina sigui la seva classe i condició, activitats que comportin l'entrada en el perímetre d'una àrea o que atempti contra uns usos i aprofitaments de tota mena, agrícoles i naturals, que es volen exclusius i privatius. D'aquesta manera trobem Jaime de Bassols, un veí de Barcelona propietari de la Torre Bassols, entre el Llobregat i la carretera real, que patia, segons el memorial, diversos atropellaments, entre els quals consta el de «desviar u ocupar sus aguas, cazar, pescar en el trecho del rio que baña dicha propiedad, entrar en las tierras de la misma o hacer en ella otros actos contrarios al derecho de propiedad».³³ També és el cas de José de Viñals, un hisendat de Flaçà amb propietats a Celrà, Bordils i Flaçà que feia constar que «tenia el derecho privativo de pescar y cazar»³⁴ en les seves terres, així com també cita el rec i un molí fariner a Celrà.

Concessions d'aigües i indústria hidràulica

La concessió a través de l'establiment emfitèutic era la via habitual per accedir al dret d'ús de l'aigua. D'aquestes concessions d'aigües, per barons i senyors jurisdiccionals, en tenim algun exemple com el de Francisco Julià, un pagès de Sant Esteve Sesrovires amb dos masos. En un memorial va fer notori que li extraviaven els conductes i que li desviaven les aigües que tenia per al seu regadiu «concedidas del señor jurisdiccional y campal, el excelentísimo señor marqués de los Vélez».³⁵ Els drets que en moltes ocasions, a banda del reg, anaven o estaven especialment concedits per a l'ús industrial com a força motriu per als molins fariners. D'aquesta manera, els consorts Manuel de Berenguer i Maria Antònia de Benages, residents a Balaguer, posseïen a Bescanó un molí fariner pel qual tenien des de 1682 «establecida al Real Patrimonio de S.M. (que dios guarde) todas las aguas que discurren por los términos y parroquias de Bescanó y Bilanna [...], bajo la prestación de un censo anual al comisionado del Real Patrimonio de la Baylia General de Catalunya». Amb l'agreujant que els límitrofs a aquestes aigües «no dudan en tomarlas y conducirlos para a riego de sus tierras y otros usos sin conocimiento ni permiso de los recurrentes y en gran perjuicio de aquellos».³⁶

El mateix cas es registra per al marquès de Puertonuevo i Jacinto Llobateras, a través del seu apoderat, Francisco Puiggener, i per disposició del béns segrestats de Ramon Busuïa, escrivà de Moià. Els sol·licitants tenien «concedido establecimiento de aguas para tres molinos

31. L'estany del Remolar, una antiga desembocadura del Llobregat, actualment al delta del riu amb les maresmes de les Filipines, forma part d'una reserva natural.

32. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 129r, 17 febrer 1825.

33. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1677, f. 36v, 14 juliol 1834.

34. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 116v, 19 gener 1825.

35. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 – 4t, f. 316v, 1 febrer 1808.

36. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 141v, 20 març 1825.

de harina» de Mojà i tenien problemes per utilitzar-los perquè a l'«azequia abierta no pueden aprovacharse de ellos por el abuso de regar con el agua de dicha azequia» que feien els veïns de les terres contigües.³⁷

La indústria molinera estava bàsicament representada per una tecnologia determinada per a moldre el gra i era molt important per a l'alimentació i pel fet de ser un producte bàsic de la dieta i la cultura. Molts molins, pel règim de pluges del clima mediterrani, no funcionaven tot l'any i per aquest motiu alguns memorials de ban que hi fan referència coincideixen amb els mesos menys plujosos, quan els rius i les rieres portaven un cabal més modest. Pedro Queralt, un pagès de Cabra del Camp en el corregiment de Tarragona, exposava que en la partida de la Fonollosa³⁸ hi tenia un «molino [h]arinerero con sus aguas, conductos y balsa» i un «huertesito [...] Frente la casa de otro molino»; i per contenir els abusos demanava que no se li privés de l'ús de les aigües perquè hi havia tercers que «desviándolas del conducto del molino, cortándolas de sus azequias y conductos, echándolas en ninguna otra parte».³⁹ Així mateix, amb la mateixa problemàtica i «a la inmediateción del Río Ripoll»,⁴⁰ trobem l'heretat i el molí de les tres creus a Sabadell i el molí Vermell de Barberà del Vallès domini de Francisco Capalà, comerciant de Barcelona.⁴¹

Cursos d'aigua com a límits entre dominis

Els rius i cursos d'aigua, a més, oferien la utilitat de delimitar les finques i els drets de propietat de nombroses terres, com així es desprèn, per exemple, del ban concedit a fra Salvador de Ciurana, prior del Reial Col·legi de Sant Pau de Barcelona unit al priorat de «nostra senyora de Cervià». El Ter és el límit en moltes afrontacions de la finca descrita que «linda por oriente con el termino y parroquia de San Jorge Desvalls y con tierras alodiales del mismo priorato; por mediodia con el Río Ter; y por poniente con el torrente llamado Angli, en su linea recta tomada de donde fine su acueducto hasta dicho Río Ter y por cierzo con tierras de Pedro Piarnau y diferentes vecinos del propio lugar de Cervia».⁴² Una altre exemple seria el de Antonio de Valls, un veí de Barcelona que comprà una porció de terra anomenada «Vallpersona», desamortitzada del santuari de Sant Grau de Tossa de Mar i situada a la parròquia de Solius a la vall d'Aro. Aquesta finca tenia gravada la servitud de poder, el comú i particulars de Tossa, tallar llenya per a consum domèstic dins d'uns límits, des de la fita en la part oriental del coll d'«homemort» i d'aquí en «línea recta hasta encontrar el agua de Vigas, y de aquí insiguiendo el Torrente hasta encontrar el salto de el agua; de aquí insiguiendo la línea recta hasta encontrar la peña o roca nombrada del Rey y de esta hasta encontrar la Roca nombrada del Alemany, y hasta el mar».⁴³

37. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 173r, 28 maig 1825.

38. La Fonollosa és un torrent afluent del Francolí.

39. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 - 4t, f. 238r, 23 agost 1806.

40. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 - 4t, f. 317bis v, 27 febrer 1808.

41. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1232 - 4t, f. 317(bis)r-318(bis)v, 27 febrer 1808.

42. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 112r-114v (113r), 19 gener 1825.

43. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 198v-200r, 6 març 1806.

Aquests límits naturals no tan sols no eren «respectats» per persones o ramats, sinó que la mateixa força de l'aigua en temps de pluges i avingudes fortes podia canviar la superfície de les finques i veure's amb pèrdues significatives. Per aquest motiu, a les zones limítrofes, per protegir les terres de les riuades, alguns senyors dominicals plantaven arbres de ribera que aguantaven i mantenien aquestes terres, a banda de vendre-se'ls quan toqués. És el cas de Joseph Amigant de Leonardo, un veí de Barcelona que té una salzeda prop de «San Baudilio de Llobregat tiene de poco tiempo a esta parte plantado un sausedal de cuya conservación y crecimiento depende la defensa de la casa y tierras que allí posee de las avenidas del Rio Llobregat y conviniendo a dicho fin la concesion de un bando prohibitivo de entrar personas y ganados» Una altre exemple és el d'una salzeda, a la Riba del Llobregat, «para la defensa del terreno cultivo» en el terme de Santa Creu d'Olorda, propietat de Francisco Galceran, advocat de Barcelona.⁴⁴

L'estany de Sils, un exemple de la dessecació palustre

L'estany de Sils i altres de la geografia catalana, especialment gironina, van començar a ser dessecats en el segle XVIII, en un exemple de la demanda o «fam de terres», per dedicar-los a diferents conreus. Amb aquest fet s'entrà en una dialèctica pel domini d'un espai natural amb limitacions condicionades per determinades orografies. Molts d'aquests ecosistemes, i com hem vist en els exemples de memorials de bans, foren concorreguts per caçar i pescar, activitats depredadores que eren un complement econòmic i dietètic. A banda de la pesca, aquestes concentracions d'aigua prenién importància com a lloc de caça per ser lloc de migració i cria d'aus aquàtiques. El procés de dessecament de l'estany de Sils havia començat el 1767 i són nombrosos els treballs que han tractat aquesta qüestió.⁴⁵

En els llibres de les sèries de bans, en el 1802, trobem el «Ban a favor de los Hermanos Martí», Francisco Xavier i Joseph, veïns de Barcelona, i Ramon, comerciant de Cardona. Com a senyors útils havien presentat un memorial sol·licitant un ban penal per obligar a netejar, als altres possessors de terres de l'estany de Sils, les séquies de desguàs. Es tracta, bàsicament, d'un ban per ordenar uns problemes de veïnatge i convivència, que feien difícil el manteniment de la dessecació de l'estany per al conreu, i que persistiren i provocaren una segona demanda de ban, al gener de 1825, a la Reial Audiència. Així, doncs, al maig de 1801 els germans Martí,

por sus justos y legítimos títulos se hallan ser dueños útiles propietarios y poseedores de la basta extensión de terreno designado unos años ha baxo el nombre de Estanque o heredad de Sils, corregimiento de Gerona y de los censos y rentas con los quales los poseosores particulares de tierras situadas en el referido Estanque contribuyan y debian contribuir al Muy Ilustre Duque de Medinaceli, Vizconde de Cabrera y Bas, en virtud de los establecimientos particulares que les otorgó de los mencionados terrenos luego después de haberlos desaguado.⁴⁶

44. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 165v-167r, 14 maig 1825.

45. Madurell (1949: 257-262); Vilar (1968: 215-218); Matas (1986: 24-25); Figueras (1988: 51-61); Costa (1988: 57-66); Congost (1990: 125); i Puigvert (2000: 129-135).

46. ACA. R.A. «Firmarum et obligationem», núm. 1231 - 3r, f. 433r, 26 maig 1802.

Els germans, amb una extensió considerable, feien constar que s'havien interessat sempre pel bé de les finques i que era necessari netejar les séquies principal i subalterna que servien per desguassar, així com la conservació i la millora d'un cordó de terra, «para evitar una nueva inundación». Per als que no complissin, demanaven tres lliures de multa i advertien que feia algun temps que es contravenien «algunos de los derechos emphiteot[ic]os». A més, hi havia «poco respeto a los Bayles», un problema de compliment de les ordres per a la neteja de les séquies «por mas que se les señale el tiempo en que han de practicar y por mas que se les mande acudir» descuidaven la conservació dels cordons i no contribuïen en la seva part provocant que «este mismo año han resultado perjuicios gravisimos por haver vuelto las aguas a inundar las tierras cultivas y sembrados». Quan no s'obtenia justícia de la batllia local, només quedava recórrer a la justícia del rei.

Per totes aquestes problemàtiques i, excepcionalment, la Reial Audiència va encomanar consulta i proposta al corregidor de Girona per solucionar aquest contenciós, perquè «arregle estos particulares en los términos más equitativos que estuviere por más convenientes». Francisco Manuel Taranco,⁴⁷ al cap de sis mesos, concretament el 27 de novembre, va respondre. Però no fou fins l'11 d'agost 1802 que el «Real Acuerdo» va emetre l'aprovació del ban proposat pel corregidor. Aquest és un exemple complex i poc habitual en el qual intervé un corregidor. Aquests oficials reials van tenir un paper polític, administratiu i judicial molt important. Així, doncs, després de la deliberació s'establí un articulat de disset punts, «sin perjuicio de tercero», que ordenava, establia i fonamentava els torns de neteja de les séquies, circulació de persones i animals, elevació i amplada dels marges i dics, llocs on es podria sembrar i pasturar i la multa de tres lliures per a qui no complís l'estipulat en el ban. També quedava fixada la quantitat a aportar per cada propietari si en cas de «fuerte avenida de aguas se abriera algún bayuerrón en el margen o bordes de la acequia principal, contribuirán para su restablecimiento los hermanos Martí con la décima parte del coste y los terratenientes con aquella parte que respectivamente les quepa».

Per a l'execució d'aquest ban, signat per Juan Procopio de Bassecourt, comte de Santa Clara, es comissionà l'alcalde major de Girona, Fernando León de Benavides,⁴⁸ i les penes les aplicaven per a tercers, la càmera, el denunciador i el jutge executor. Als contraventors, en defecte de béns, se'ls castigava a deu dies de presó, o a vint si la infracció era comesa de nit. I perquè tothom en tingués notícia, s'anunciaven les fórmules habituals perquè «nadie pueda alegar ignorancia» i s'ordenava la publicació de l'edicta «por los parajes públicos y acostumbrados del lugar y término de Sils y demás que convenga vecinos al citado estanque», amb les «solemnidades y circunstancias de estilo», que feien referència a pregons per fer-ne publicitat en «alta e inteligible voz en las plazas publicas» i a la fixació del ban en arbres i en «las esquinas de las plazas».

Al gener de 1825 els germans Martí tornaren a dirigir-se, a través d'un procurador, a la Reial Audiència. Els problemes de convivència i veïnatge persistien en el context de conservació i millora del «cordón que se formó y sirve para evitar nuevas inundaciones», tot i la pena de tres lliures als contraventors i els negligents que imposava el ban penal de l'11 d'agost de

47. Dedieu (1998: 505).

48. Cerro (2002: 169).

1802. Diversos emfiteutes i veïns dels pobles circumveïns infringien l'article 12 del ban que especificava que ningú pogués «apacentar en los bordes de las azequias, especie alguna de ganado» perquè posava en perill la conservació dels cordons i dics, que «se formaron para el debido curso de las aguas y evitar nuevas inundaciones en los campos y propiedades situadas en el referido estanque». La pastura per aquests indrets provocava i impedia «que las tierras y escombros allí amontonados tomen la amalgama y consistencia necesarias para resistir las filtracion y golpes de las aguas que discurren por las azequias y por consiguiente se les abre paso para introducirse en los campos», en detriment i interès dels sol·licitants i la resta d'emfiteutes. D'aquesta manera el «Real Acuerdo» dictaminà, en tres articles, que es poden resumir en la prohibició de circular amb carro o carreta, bous i altres bestiaris i la limitació de pasturar de tota classe d'animals, excepte les cavalleries dels terratinents que havien de ser «atadas de modo que no puedan subir sobre el margen». La pena per la vulneració de l'edicte es fixà, com en l'anterior ban, en tres lliures per a cada negligència. En aquesta ocasió és comissionà el corregidor i l'alcalde major de Girona i els batlles de Sils, Riudarenes, Massanet i Vidreres, veïns de l'estany posat en conreu.⁴⁹

Conclusions

En la majoria dels casos, el senyor útil o el cultivador, a través del ban prohibitiu, limitava l'ús d'uns tercers que, presumptament, vulneraven el dret privatiu a regar les parcel·les agrícoles o a utilitzar la força motriu d'enginys industrials. La propietat de l'aigua estava conceptualitzada i unida a la de la terra. Es podia cedir i traspassar conjuntament. Cal recordar també que per entendre correctament la història de l'expansió agrària és important tenir en compte aquestes tensions pel regadiu, l'ús i el consum d'aigua. Els enemics potencials eren el regant de l'altra riba, el qual intentava desviar cap a les seves terres el cabal que necessitava, el pastor que entrava amb el ramat i malmetia conductes o el veí i el moliner que tallaven l'aigua.

Aquest tipus de «conflictivitat horitzontal», com diu Lemeunier,⁵⁰ era complementària a una «conflictivitat vertical» representada pels drets senyorials. Però, com hem vist, si bé els drets derivats dels establiments emfiteutics podien representar una conflictivitat, en moltes ocasions són presentats com la garantia fonamental per a l'ús de l'aigua, en un exercici de reconeixement i acceptació de gran solidesa institucional i simbòlica. En tot cas la «conflictivitat vertical» estaria representada pel discriminador de qui té o no el dret d'aigua, com un més —o específicament— dels drets de propietat. Hem vist doncs algunes mostres de les «guerres de l'aigua», el relleu de la pesca i la importància del ban per ordenar i delimitar uns drets de propietat dins del context de relacions socials problemàtiques per l'ús de l'aigua, un recurs fonamental per a la supervivència i la reproducció social.

49. ACA. RA. «Firmarum et obligationem», núm. 1433, f. 146r-148v, 20 abril 1825.

50. Lemeunier (2000: 94).

Referències bibliogràfiques

- ALEGRET, Joan Lluís, i GARRIDO, Alfons (2006). «Aproximació a l'activitat pesquera a la regió de l'Empordà (segles XV-XVIII): adaptacions a un medi en constant transformació», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19, p. 27-47.
- BADOSA, Elisa (1990). «Endeutament col·lectiu i desaparició de béns comunals a Catalunya a la segona meitat del segle XVIII», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 10, p. 51-66.
- (1984). «Los cercamientos de tierras en Cataluña (1770-1820)», *Revista de Historia Económica*, núm. 3, p. 149-161.
- BASTARDAS, Joan (ed.) (1984). *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BLANCH I TOREBADELL, Joan Carles (2009). «Els molins hidràulics de la Conca baixa del Gaià: els molins de la Riera de Gaià (el Molí de la Torre, el Molí del mig i el Molinet)». *La Resclosa*, núm. 13, p. 65-82.
- BOSCH, Mònica; CONGOST, Rosa, i GIFRE, Pere (1996). «L'assalt als comunals. Tres Universitats empordaneses (segles XVII-XVIII)». Dins *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània: sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 123-149.
- (1999). «Els bans. La lluita per l'individualisme agrari a Catalunya. Primeres hipòtesis (segles XVII-XVIII)». Dins CONGOST, Rosa, i To, Lluís (ed. a cura de). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 299-328.
- CERRO NARGÁNEZ, Rafael (2002). «Los alcaldes mayores del Corregimiento de Gerona (1717-1808)», *Pedralbes: revista d'història moderna*, núm. 22, p. 155-178.
- COLLS COMAS, Josep (2007). «La transformació de la plana empordanesa en els períodes medieval i modern. El cas de Castelló d'Empúries», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Actes Congrés sobre el Paisatge (vol. II), p. 355-364.
- CONGOST, Rosa (1990). *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862*. Vic: Eumo.
- (1999). «Pratiques judiciaires, droits de propriété et attitudes de classe: l'exemple catalan au XVIIIe siècle», *Études Rurales*, núm. 149-150, p. 75-97.
- (2000). *Els darrers senyors de Cervià de Ter: Investigacions sobre el caràcter mutant de la propietat (segles XVII-XX)*. Girona: CCG Edicions.
- (2007). *Tierras, leyes, historia*. Barcelona: Ed. Crítica.
- COSTA, Lluís (1988). *Introducció a la història de Sils*. Girona: Diputació de Girona.
- DEDIEU, Jean Pierre (1998). «Los gobernadores de Lérida, Barcelona y Gerona en el siglo XVIII», *Pedralbes: revista d'història moderna*, núm. 18, p. 491-507.
- FIGUERAS, Narcís (1988). «L'estany de Sils. De la història més reculada a la més recent». Dins *El nostre poble de pagès. Maçanet de la Selva*. Barcelona: Taller d'Història de la Selva, p. 51-61.
- GARRIDO, Alfons; PÉREZ, Montse; ALEGRET, Joan Lluís, i DARNACULLETA, Montserrat (2010). *Ordinacions de la Pesquera de Calonge (segles XV-XVII)*. Girona: Universitat de Girona, Museu de la Pesca i Ajuntament de Palamós.

- GIFRE RIBAS, Pere (1994). «Servituds i prestacions pageses a l'època moderna. L'exemple del domini del l'Almoïna del Pa de la seu de Girona (1486-1776)», *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 30, p. 7-26.
- LEMEUNIER, Guy (2000). «Hidráulica agrícola en la España mediterránea, s. XVI-XVIII. La formación de los regadíos clásicos». Dins BARCIELA LÓPEZ, Carlos i MELGAREJO MORENO, Joaquín (eds.). *El agua en la historia de España*. Alicante: Universidad de Alicante, p. 47-55.
- LLUCH, Ernest (1976). «La pràctica econòmica de la Il·lustració. El valencià Manuel Sisternes i Feliu i els seus dictàmens com a fiscal de l'Audiència de Catalunya (1766-1779)». Dins *Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III. València: Universitat de València, p. 695-706.
- MADOZ, Pascual (1985). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Barcelona: Curial. Facsímil: Madrid 1847.
- MADURELL MARIMON, José Maria (1949). «Un contrato del año 1703 para la desecación del Estanque de Sils», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, núm. 4, p. 257-262.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1990). «Las técnicas hidráulicas y la gestión del agua en la especialización industrial de Cataluña. Su evolución a largo plazo». Dins PÉREZ PICAZO, M. Teresa, i LEMEUNIER, Guy (eds.). *Agua y modo de producción*. Barcelona: Crítica, p. 311-348.
- MATAS, Joseph (1986). *Els estanyes eixuts*. Girona: Diputació de Girona.
- PAU I GRATACÓS, Lluís (2003). *L'aprofitament dels béns comunals a Catalunya i la seva evolució jurídica, a propòsit del cas de l'estany de Banyoles*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Escola d'Administració Pública de Catalunya.
- PELLICER, Montserrat (2003). «Els tancaments de terres a Catalunya: fonts per a l'estudi d'una revolució silenciosa: 1714-1783» (Treball de recerca de doctorat). Girona: UdG.
- (2007). «Los cercamientos de tierras en Cataluña. Fuentes para el estudio de una "revolución silenciosa (1714-1785)»». Dins CONGOST, ROSA i LANA, José Miguel (eds.). *Campos cerrados, debates abiertos. Análisis histórico y propiedad de la tierra en Europa (siglos XVI-XIX)*. Pamplona: Universidad de Navarra, p. 249-292.
- PÉREZ, Emilio (1993). *Estudios jurídicos sobre propiedad, aprovechamiento y gestión del agua*. Madrid: Secretaría de Estado para las Políticas del Agua y el Medio Ambiente. Ministerio de Obras Públicas y Transportes.
- PUIGVERT SOLÀ, Joaquim M. (2000). «La dessecació de l'estany de Sils i el debat sobre la salut pública a mitjan segle XIX», *Quaderns de la Selva*, núm. 12, p. 129-135.
- ROMAGOSA CASALS, Francesc (2009). «El procés històric de dessecació d'estanyes a la plana empordanesa», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 53, p. 71-90.
- ROVIRA I GÓMEZ, Salvador Juan (1987). «Transformacions agrícoles setcentistes al Baix Gaià», *Estudis Altafullencs*, núm. 11, p. 5-13.
- (1988). «La família Vives, d'Altafulla (segles XVIII i XIX)». *Estudis Altafullencs*, núm. 12, p. 27-38.
- SAGUER HOM, Enric (2007). «Dinàmica social i canvi ambiental: el dessecament de l'estany d'Ullastret durant la segona meitat del segle XIX», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Actes Congrés sobre el Paisatge*, vol. II, p. 397-412.
- SISTERNES I FELIU, Manuel (1993 [1784]). *Idea de la Ley Agraria española*. Barcelona: Editorial Alta Fulla.
- VILAR, Pierre (1964-1968). *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerca sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*, vol. III. Barcelona: Edicions 62.

